

Віталій Євстратов

**ВІДНОСИНИ МІЖ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНОЮ
ТА ПОЛОВЦЯМИ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІІ СТ.
(ДО ПОХОДУ КНЯЗЯ ІГОРЯ У 1185 РОЦІ)**

На основі досліджень істориків та археологів України, Чернігівщини в статті розглядається виникнення, розвиток Чернігівського, Новгород-Сіверського князівств до ХІІІ століття, їх роль у боротьбі з половцями. Зроблено порівняльний аналіз їх військ (озброєння, тактика). Визначено причини розпаду Половецького ханства.

Ключові слова: князі, половці, Чернігово-Сіверщина, Русь, Ігор Святославович.

Східні слов'яни у VIII-IX ст. утворили Київська Русь. Вона була однією із найрозвинутіших і наймогутніших держав Європи. Але в першій половині ХІІ ст. розпалася. Почався період феодальної роздрібненості.

Безпосередньо на території України (цю назву вперше зафіксовано в 1187 році) утворились окремі князівства: Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Київське.

У цілому у 30-х роках ХІІ ст. Київська Русь розпалася на 15 князівств, на початку ХІІІ ст. їх було вже 50, а в ХІV ст. – 250.

Частина істориків твердить, що цей процес значно ускладнив становище східних слов'ян. Вони були розділені на окремі ізольовані уділи. Князі і бояри підтримували територіальну замкнутість князівств, вони лише мріяли про збагачення, захоплення земель, посилення експлуатації селян та ремісників і не дбали про інтереси всього народу. Це ще більше роз'єднувало окремі регіони колишньої Київської Русі.

Історики Л.І. Кормич, В.В. Багацький мають свою точку зору щодо процесу розпаду Київської Русі. Вони вважають, що «роздрібненість не означала остаточного розпаду Древньоруської держави. Фактично відбулася лише зміна форми державного устрою, яка відображала історичні реалії. Монархія поступилася місцем федеративній монархії. Тобто долю Русі вершив не великий князь, а група найвпливовіших князів, які шукали компромісних рішень на своїх з'їздах. Цю форму правління історики називають «колективним сюзеренітетом»¹.

Академік В.М. Литвин вважає, що «федеральні князівства ХІІ-ХІІІ ст. не становили чогось нового, а виникли з утворення Київської держави і були її структурними одиницями. Вони не були стабільними ні політично, ні територіально, а тому й не могли замінити собою цілу державу. Столицею Давньоруської держави був Київ»², за який і боролася більшість князів Русі.

В.Ю. Король, аналізуючи становище Русі в період роздрібненості, дійшов висновків, що постійна боротьба князів за оволодіння Києвом була основною причиною, що не дала можливості утворитись окремому Київському князівству аж до ординської навали 40-х років³.

В.Ф. Остафійчук твердить, що в період феодальної роздрібненості Древньоруської держави поступово здійснювалося перетворення Русі на ціле з багатьма центрами, пов'язаними традиціями та династичними узами. При цьому зберігалися усі елементи загальноруської державності: єдність території, що поділялася внутрішніми межами, народність, культура⁴.

© Євстратов Віталій Олександрович – доцент Української академії бізнесу і підприємництва.

З точкою зору зазначених вище істориків можна погодитись, оскільки їх погляди відповідають історичній істині і закономірностям.

Що ж відбувалось у період феодальної роздрібненості на Чернігово-Сіверщині? Після розпаду Київської Русі Новгород-Сіверський і прилеглі землі увійшли до складу Чернігівського князівства. У 1197 році в м. Любечі (територія Чернігівського князівства) відбувся з'їзд князів Русі, щоб домовитись про спільну боротьбу із зовнішніми ворогами і особливо половцями. Одночасно князі домовлялись, що кожен з них буде самостійно володіти своєю вотчиною. Цим самим вони прискорювали процес роздрібненості та ізоляцію вотчин. Важливим рішенням з'їзду стало те, що Новгород-Сіверщина була вилучена з Чернігівського князівства, і було утворене окреме князівство, до якого входили міста Новгород-Сіверський, Брянськ, Курськ, Трубчевськ, Путивль.

Історики Ю.Я. Сіментов, М.Т. Яцура дають опис міста Новгород-Сіверського, побудованого на правому березі ріки Десни. Перша письмова звітка про нього є в «Повчанні Володимира Мономаха дітям» (1078-1079 рр.)⁵.

Історики, археологи, які досліджували історію Новгород-Сіверського, дійшли висновку, що люди почали заселяти і освоювати цей край у II-V століттях, а у VI-VII-ст. на цій території осіли слов'яни-сіверяни.

Місто Новгород-Сіверський формувалося з VIII ст. У 20-х роках X ст. воно стало фортецею.

Розквіт Новгород-Сіверського припадає на XII ст. Центр-дитинець займав площу 2 га. Фортеця була обнесена дерев'яною стіною з бійницями. Навколо міста тягнувся земляний вал шириною 12 метрів, на якому були встановлені загострені дерев'яні стовпи. Місто було обнесене глибоким ровом⁶.

Центр фортеці містився на території, яка називалась «Замок» або «Замкова гора». Тут височіли будівлі князівського двору, церква святого Миколая, Успенський собор (були зруйновані монголо-татарами в 1239 році). Під час розкопок археологи знайшли залишки цих споруд. Більшість археологів схильні до того, що вони були збудовані в другій половині XII ст. у період княжіння Ігоря Святославовича⁷.

У Новгороді-Сіверському встановилась династія князів Ольговичів. Першим князем був Олег Святославович, який у «Слові о полку Ігоревім» називається «Гориславовичем». Новгород-Сіверський став родовим гніздом Ольговичів.

Новгород-Сіверське князівство відіграло важливу роль у боротьбі за незалежність Русі від зовнішніх ворогів і особливо половців. Про це свідчить похід князя Ігоря Святославовича в 1185 році, що ліг в основу геніального літературного твору «Слово о полку Ігоревім» у 1187 році.

У 1985 році, згідно з рішенням ЮНЕСКО, в усьому світі відзначалось 800-річчя походу Ігоря проти половців. Ця дата широко відмічалась і на Чернігово-Сіверській землі. З цієї нагоди в травні 1986 року в Чернігові відбулась обласна науково-методична конференція, в якій брали участь учені, письменники, краєзнавці, археологи, вчителі, працівники Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського – всього 115 осіб. Видано тези доповідей у двох томах.

У травні 1989 року відбулась Чернігівська обласна науково-практична конференція «Новгороду-Сіверському – 1000 років». У її роботі брали участь 58 осіб. Тези виступів учасників конференції теж вийшли друком в одностомному виданні.

Ці події мають велике значення, оскільки під час конференцій аналізувалися погляди дослідників східних, західних і південних слов'ян з даної проблеми. Це свідчить про те, що все слов'янство високо оцінило патріотизм черніговосіверян та їх роль у боротьбі проти половців.

У доповідях і тезах дано широкий і змістовний аналіз подій у XI-XII століттях на Чернігово-Сіверській землі. Це був значний внесок у подальший розвиток краєзнавства на Чернігівщині, збагачений новими важливими історичними фак-

тами, документальними матеріалами, науковими дослідженнями, виданими книгами та великою кількістю наукових статей.

Вагомий внесок у розкриття стану Новгород-Сіверського в XI-XII століттях зробили археологи Чернігова. У 1960-1962 роках проводилися розкопки в районі колишнього замка. Очоловав їх співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського І.І.Єдомаха. Було знайдено залишки стародавнього валу, захисного рову, садиби заможного жителя міста, знаряддя праці, посуд тощо.

У 1981-1983 роках завідувач кафедри історії України і археології історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка В.П.Коваленко керував розкопками на території колишнього Спасько-Преображенського монастиря. Завдяки знайденим деталям та різним фрагментам вдалося відтворити основну архітектурну характеристику монастиря.

Розкопки в Новгороді-Сіверському здійснювали й інші археологічні експедиції. Комплексне дослідження відбулося в 1979-1984 роках. Його очолювали представники інститутів археології АН СРСР, АН України та Чернігівського державного музею під керівництвом А.В.Кузи. Дослідженнями було охоплено всю територію стародавнього міста. Вивчено залишки оборонних споруд фортеці. Доведено, що вал навколо Замка, насипаний у 80-х роках X століття, підтримувався до XVII століття. Знайдено залишки палацу. А.В.Куза впевнений, що це князівський двір монастирського періоду. Знайдено місце спорудження Михайлівського собору⁸.

Виходячи із зазначеного вище, можна стверджувати, що археологи змогли визначити час заснування міста та перетворення його в недоступну фортецю, що протягом семи століть була бастионом захисту Чернігово-Сіверської землі від нападу ворогів, і в першу чергу половців.

У XII ст., користуючись міжусобицею, половецькі хани послали набіги на Чернігівське, Новгород-Сіверське, Полоцьке князівства. Тому деякі князі вирішили об'єднатись і разом давати відсіч половцям. «В одному з походів, очолюваного Давидом Чернігівським, половцям було завдано відчутної поразки. А в серпні 1107 року руські воїни на чолі з Володимиром Мономахом та новгород-сіверським Олегом Гориславовичем знищили половецький загін, що вдерся на Посулля».⁹ Але це не зупинило половців і протягом XII ст. вони вчинили 20 набігів. Це значно послабило Русь, а окремі князі заради слави й здобичі сприяли подальшому процесу розпаду князівств на окремі уділи. До такої категорії діячів того часу належав і новгород-сіверський князь Ігор Святославович – майбутній герой «Слова о полку Ігоревім», який прийшов до влади в 1178 році. У поемі говорилося:

*Отоді за Олега Гориславича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Дажьбогові,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле.*

Слово про Ігорів похід / Переклад українською мовою Максима Рильського. – К., 1982. – С. 14.

Ігор Святославович був нащадком Олега Гориславовича і належав до Ольговичів. Його батько Святослав Олегович був князем Чернігівського князівства. Мав двох братів Всеволода та Ігоря, які увесь час боролися за київський стіл. Мати Катерина Петрилівна, дочка новгородського посадника, нарекла сина Ігорем (при хрещенні отримав ім'я Георгій). Загалом у князя Святослава було три сини і дві доньки. Дитинство Ігоря проходило в умовах активної підготовки до військових і державних справ, якими він почав займатися після смерті батька.

Одружився з 14-літньою дочкою галицького князя Ярослава Осмомисла Єфросинією Ярославною.

Прийшовши до влади, князь Ігор Святославович також втягується у міжусобиці і не завжди надає допомогу сусіднім князівствам у боротьбі з половцями, а також тим, хто хотів захопити Київ і стати старшим князем на Русі. Протягом XII ст. за Київ боролись 293 князі, в тому числі чернігівські і новгород-сіверські.¹⁰

Військові походи на Київ ставали все розорливішими для міста. У 1169 році на нього рушило численне військо одинадцяти князів. Київ було захоплено і вперше в історії пограбовано і розорено. Саме сіверські князі наказали грабувати навіть монастирі та церкви. У цих подіях брав участь й Ігор Святославович.

О.П.Добриця пише, що «два дні тривав страшний погром «матері городів руських». Цікаво, про що думав герой «Слова», пересуваючись по коліна в крові своїх співвітчизників?.. Те, що сталося, аж ніяк не назвеш сутичкою поміж феодалів. Це була вже війна держав на винищення»¹¹.

У цей період окремі князі почали шукати союзників серед половецьких ханів і особливо серед тих, орди яких стояли близько від кордонів князівств. Ігор, щоб зміцнити своє становище, уклав союз з половецьким ханом Кончаком. Вони домовилися про династичний шлюб сина Ігоря з донькою Кончака.

У 1181 році в зруйнованому Києві почав правити чернігівський князь Святослав Всеволодович. Він організував похід київських, новгород-сіверських і переяславських військ на половців. Але між князем Ігорем Святославовичем і переяславським князем Володимиром виникла сварка за першість у захопленні здобичі. Князь Володимир зі своїм військом повернувся назад і по дорозі наказав пограбувати сіверські міста і села. У відповідь на це Ігор теж повертає своє військо, захоплює переяславське місто Глібов.

О.П.Добриця пише, що Ігор наказав перебити всіх мешканців міста. Будучи пізніше у половецькому полоні, князь з жалем згадує ці події: «Живі мертвим завидували... мужів рубали і розсікали, а жінок оскверняли. І тому, що те вчинив я, недостойно мені було жити. І ось нині бачу я відомству од господа бога мого»¹².

Таким чином, можна зробити висновок, що міжусобиці продовжувались. Це свідчило, «що чим далі, тим більше руські князі не були готовими ні до зовнішніх походів, ні до оборонних дій, бо держава поступово розпадалась на уділи, а їх володарі-князі вдавалися до сепаратистських авантур заради слави й здобичі, розриваючи військово-політичну монолітність Русі. До такої категорії належав і новгород-сіверський князь Ігор Святославович»¹³.

Про це яскраво свідчать наступні події, пов'язані з князем Ігорем. Київський князь Святослав вирішив організувати похід проти половців весною 1185 року і запросив Ігоря взяти в ньому участь. Але той не дав такої згоди, посилаючись на «примхи погоди та інші об'єктивні обставини. Та, мабуть, були і суб'єктивні причини, наприклад, небажання воювати разом із Володимиром, який його скривдив, чи проливати кров свого свата Кончака»¹⁴.

Яка ж була роль у цих подіях Чернігівського князівства, яке сформувалося в XI столітті? Воно займало велику площу колишньої Київської Русі. Ще за часів правління Ярослава Мудрого до Чернігова відійшли землі сіверян, Тмутаракані, Муромської волості, радимичів. У 30-х роках XII століття приєдналося Посейм'я.

На території князівства розташовувалися великі міста: Чернігів, Путивль, Тмутаракань, Стародуб, Любеч, Ніжин, Прилуки, Остер, Новгород-Сіверський.

Чернігів був одним із великих міст, поступався лише Києву. Він займав площу 250 га, обнесу укріпленнями довжиною 6 кілометрів¹⁵. Місто було оточене густим дубовим лісом, названим Чорним. Залишок такого лісу є ще між Десною і Дніпром. Звідси і походить назва Чернігова. Друга версія походження назви міста – від прізвища князя Чорного і його доньки Черни. Третя – від назви першого поселення під назвою Чернега.

Відповідно до легенд значна частина істориків та археологів схиляється до

того, що в центрі міста ще і зараз височить князівський курган Чорна могила Х століття. У ньому нібито похований перший князь міста Чорний.

Але жодна з цих трьох легенд, на жаль, ще не підтверджена відповідними дже-релами.

Поступово Чернігів перетворився на центр культури і розвитку ремесла. Виго-товлялися зброя, знаряддя праці, ювелірні прикраси, одяг, взуття, полив'яна плитка тощо.

У 1024 році Ярослав Мудрий віддав Чернігівську землю брату Мстиславу Володимировичу. Після його смерті (1036 рік) вона перейшла до сина Ярослава Мудрого Святослава Ярославовича, який започаткував дві князівські династії – Давидовичів та Ольговичів (Ольговичів). Давидовичі воліли мати тісні зв'язки з київськими князями, а Ольговичі прагнули незалежності і навіть мріяли оволодіти Києвом. Це посилювало міжусобиці. Частина князів вирішила скликати з'їзд у Любечі (1097 рік) і обговорити питання про припинення братовбивства, спільно боротися пороти во-рогів, особливо половців. Кожен князь одержував свою вотчину. Однак останнє при-звело не до примирення, а до ще більшої міжусобиці¹⁶. Цим вирішили скористатися половецькі племена, які ще з середини XI століття почали здійснювати грабіжницькі походи на Русь. Часто нападали на переяславські та чернігово-сіверські землі.

Уперше половці вторглися на чернігово-сіверські землі в 1068 році. Чернігів-ський князь Святослав Ярославович зібрав військо (3 тисячі воїнів) і біля сели-ща Сновська розгромив нападників. У полон захопили половецького хана Шару-кана. Князь Святослав відпустив його після обіцянок ставитися до сіверян з пова-гою та мати з ними дружні відносини, підтримувати Чернігівське князівство у боротьбі з його ворогами¹⁷.

Проти набігів половців часто виступав з військом чернігівський князь Воло-димир Мономах (у 1078-1094 рр.), пізніше – переяславський, а в 1113-1125 рр. – Великий князь київський). Він говорив, що «Краще кістьми лягти у своїй землі, ніж прославленому жити на чужині». Володимир Мономах здійснив 83 походи проти половців. Одна з найбільших битв відбулася під м. Старобуді в 1078 році. Половці потерпіли поразку. У полон були захоплені хани Асадук і Сацк. Але були й поразки. Так, у 1093 році Володимир Мономах з братом Ростиславом прийшли на допомогу київському князю Святополку, і біля р. Стугни (поблизу Трипілля) руське військо потерпіло поразку¹⁸.

У процесі боротьби з половцями князі чернігово-сіверської землі звертали увагу на формування і зміцнення військових дружин. Це ж робили і князі інших князівств. Основне військо було пішим, але поступово формувалась і кіннота. У Х-ХІІ століттях кіннота ділилась на легку і важку. В «Іпатіївському літопису» записано, що в 1145 році у князів Ігоря і Святослава табун нараховував 3000 кобилець і 1000 коней («Ипатьевская летопись». СПб. – 1871, – С. 300).

Легка кіннота була озброєна шаблями, луками, щитами. Воїни були в кольчу-гах і шоломах. Важка кіннота мала списи, бойові сокири, мечі, кольчуги, шоломи.

Під час бою воїни розподілялись на окремі частини, які мали чіткий бойовий порядок. Попереду шикувались лучники, за ними – передові полки легкої кінно-ти. Далі розташовувався полк лівої руки. У центрі великий полк з важкою кінно-тою, потім полк правої руки. Формувався резерв, засадний полк. Загальне коман-дування здійснював князь, він підтримував зв'язки із союзниками під час бою.

До ХІХ століття історики заперечували наявність у східних слов'ян кінноти. До таких істориків належали А.Вісковатов, Н.Галіцин. Вони твердили, що кіннота на Русі виникла вже в післямонгольський період.¹⁹ Академік Б.О.Рибаків катего-рично не погоджується з цим і заявляє, що «в этом отношении Русь (тобто кінно-та) опередила Западную Европу на целых три столетия – на Руси легкая кавале-рия применялась уже в XI веке, а в Германии и Франции – с XVI века».²⁰

Не можна погодитися із заявами норманістів та істориків до початку ХІХ сто-ліття про те, що східні слов'яни більшість зброї завозили із-за кордону.

Джерела свідчать, що з самого початку утворення Київської Русі і в подальшо-му її виготовляли майстри-слов'яни. У договорі князя Олега з Візантією 944 року

записано: «да не щитятыся щиты своими и да посечены будут мечи своими, от стрел и от иного оружия своего» («Повесть временных лет», ч. 1. – М.:1950. – С.35.).

А. Війсковатов та Н. Галіцин намагалися довести, що до нашестя татар озброєння купувалося Руссю у франків, Греції, Халіфаті або добувалося шляхом пограбування, захоплення під час битв²¹. Справді, це було, але основну необхідну кількість зброї слов'яни виробляли самостійно. Це давало можливість добре озброювати воїнів і вдосконалювати військове мистецтво, вибирати тактично вигідне поле битви, успішно керувати військовими дружинами та ополченнями. Розташування військ у бойовий порядок перед битвою, на початку і в ході битви визначалося сигналами бойових труб. Кожен загін і князь мали свої стяги.

Історики Г.Оськін і Н.Маричев підкреслюють, що під час битви, коли важко було розібрати, де свої, а де вороги, управління військом здійснювалося підняттям і переміщенням стягів. Оволодіти стягом ворога вважалося великим подвигом, а закріплення на його місці свого стяга означало отримати перемогу²².

Після розпаду Київської Русі в усіх утворених князівствах формування військових дружин відбувалося на зазначених вище основах і тактиці ведення бою з ворогами. В XI-XII ст. найчастіше доводилося давати відсіч половцям.

Хто ж такі половці, які у них були соціально-політичний устрій, військо? Це кочові племена, що почали кочувати ще до нашої ери в урало-алтайській землі, а в кінці IV ст. нашої ери вирушили на захід у пошуках пасовищ для худоби, захоплення рабів та іншої здобичі.

Половці мали досить сильне та численне військо, що складалося з кінноти. Воїни були озброєні луками і стрілами, шаблями, щитами, шоломами.

Половецькі хлопчики ще з дитячих років учились управляти конем, володіти холодною зброєю. У війську існувала сувора дисципліна. Тактика ведення бою – несподіваний напад, оточення противника або штурм фортеці. Жорстоко поводитися з полоненими.

У XI-XII століттях вони дуже часто здійснювали напади на Русь, користуючись тим, що між її князями точилася міжусобна боротьба. Половці намагалися використати цю ситуацію і захопити південно-руські степи. В XI ст. їм вдалося осісти в Заволжі, Волго-Донецькому міжріччі і дійти до берега Дніпра біля Переяславця.

Таким чином, протягом XI ст. половці остаточно привласнили зазначені вище землі, і з цього часу до XIII ст. між східними слов'янами і половцями точилася безперервна війна. Особливо кровопролитними вони були на території Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств.

Структура половецького кочового суспільства, його уклад – патріархальний рід. Роди об'єднувалися в орду. У другій половині XI ст. утворилися союзи племен. Особливо агресивно діяли проти східних слов'ян донський і дніпровський союзи.

Половці вели кочовий спосіб життя. Займалися тваринництвом. Були язичниками. Але в XII-XIII ст. частина з них почала вести осілий спосіб життя.

Правителями племенних союзів на раді старійшин (з'їзд аристократів) обиралися хани. У XII ст. між племенами точилася міжусобна боротьба, яка послаблювала племенні союзи. У кінці XII ст., щоб покінчити міжусобиці між ханами, половці вирішили утворити єдину державу. Першим її ханом став Кончак. Він прагнув зміцнити половецьке ханство, припинити міжусобиці, посилити агресивні походи проти східних слов'ян. Здійснювались напади на Путивль, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський та інші міста Русі. Хан Кончак сподівався за рахунок пограбувань слов'ян, їх послаблення добитись можливості об'єднати під свою владу всю половецьку землю від Дніпра до Волги. Одночасно він розумів, що досягти цієї мети лише завдяки війнам буде неможливо. Необхідно було встановлювати з сусідами і дружні відносини, налагоджувати економічні та родинні зв'язки. Більша частина руських князів підтримувала цю політику²³.

У літописах зафіксовано 10 шлюбів представників феодальної знаті слов'ян з доньками половецьких князів, що уклалися протягом XII ст. Половчанкою була дружина князя Всеволода Ольговича, а у Святослава Ольговича – мати, у Ігоря і Всеволода Святославовичів – мати й бабуся. Були шлюби й між князівнами Русі і половецькими ханами. Часто половецькі хани закликали князів Русі припинити міжусобиці і жити в мирі. Важливим був той факт, що значна частина половців внаслідок тісних взаємин з Руссю відходила від язичництва або мусульманства і приймала християнство. Найінтенсивнішим був цей процес у XI-XII століттях. Половці-християни почали вступати на військову службу до князів Русі, і навіть утворювались військові об'єднання з половців і русичів. Ці факти свідчать, що, незважаючи на воєнні конфлікти, між русичами і половцями виникали дружні взаємозв'язки та взаємодопомога²⁴.

Такі контакти з феодальною державою, збагачення половецької аристократії і зубожіння інших верств суспільства свідчили про те, що у половців почали формуватися феодальні відносини. Влада хана значно посилилась. Тому Кончак добивався передачі престолу у спадок. Першим успадкував престол син Кончака – Юрій Кончакович, який був уже християнином.

У кінці XII ст. кочівники-половці почали втрачати свою войовничість. Русь зуміла зупинити їхні набіги завдяки походам князів у 1190-1193 роках у половецькі степи, і, врешті-решт, набіги половців припинились. Цьому сприяло й те, що в процесі розвитку феодальних відносин більшість половців втратила пасовища, табуни коней і отари овець, відмовлялась підтримувати ханів у розбійних нападах. Тому хани, особливо Юрій Кончакович, почали звертатися до русичів об'єднатись у військовий союз для боротьби проти спільних ворогів, зокрема проти монголо-татар. Протягом 1220-1223 років від ударів монголо-татар половецька держава Кончакидів втратила незалежність. Вона увійшла до складу Золотої Орди, і поступово половці асимілювались з монголо-татарами.

1. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України.-К.: Алеута, 2006.-С.88.
2. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина та інших.-К.: Знання-Прес, 2006.-С.56.
3. Король В.Ю. Історія України. Навчальний посібник.-К.: Академія, 2005.-С.53.
4. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення.-К.: «Знання-Прес», 2006.-С.60.
5. Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини.-К.: «Радянська школа», 1968.-С.14.
6. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Под ред. Половца В.М.-К.: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1983.-С.490-491.
7. Бойко М.К., Євстратов В.О. З історії Чернігівщини VII-XIII ст. Сіверянський літопис, 1996, № 6. – С.113-114.
8. Ясновская Л.В. Из истории археологического изучения Новгорода-Северского. Новгороду-Северску – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции.-Чернигов – Новгород-Северский, 1989.-С.17-20.
9. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1. Наш край у VII-XIII століттях.-Чернігів, 1997.-С.70.
10. Там само. –С.70.
11. Добриця О.П. Чернігівські князі.-Чернігів: «Десна»,-1992.-С. 39.
12. Там само. –С.40.
13. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.70-71.
14. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 41.
15. Яцура М.Т., Едомаха І.І. Чернігів.-К.: «Радянська школа», 1996.-С. 26-27.
16. Чуприна М.С., Сіментов Ю.Я. Хрестоматія з історії Чернігівщини.-К.: «Радянська школа», 1969.-С.13.
17. Містечко над Сномом. Збірник статей і матеріалів. За ред. Демченко Т.П. та інш. –Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007.-С.18.
18. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.69-70.
19. Оськин Г.И., Мурачев Н.Н. Изучение боевого прошлого нашей Родины.-М.: «Просвещение».-1997.-С. 13.
20. Рыбаков Б.А. История культуры древней Руси, Т.1. – М.: 1951. – С.404.

21. Оськин Г.И., Мурачев Н.Н. Изучение боевого прошлого нашей Родины. С. 15, 18, 19.
22. Там само. –С. 14-15.
23. История СССР с древнейших времен / Под ред. Б.А.Рыбакова и др.-М.: «Наука».-Т.1.-С.458-460.
24. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення.– С. 58-59.

На почве исследований историков и археологов Украины, Черниговщины в статье говорится о возникновении, развитии Черниговского, Новгород-Северского княжеств до XIII века, их роль в борьбе с половцами. Сделано сопоставляющий анализ их войск (вооружение, тактика). Определены причины развала Половецкого ханства.

It is based of researches of historians and archeologists of Ukraine and Chernihiv Region, in the article it is spoken about appearing, development of Chernihiv Region, the Novgorod-Siverskyi Principality before XIII century, their role of struggle against Pole' tribes. It has done the comparing analyze of their armies: armaments, tactics. It has determined the courses of ruining of Pole's state.

